

В.В. Гусаков

СХІДНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ АХЕМЕНІДІВ (ПЕРЕДУМОВИ, СТРАТЕГІЯ, РЕЗУЛЬТАТИ)

Історія перської держави в період правління династії Ахеменідів – могутньої імперії древності – традиційно викликає великий дослідницький інтерес. Водночас існує величезна нерівномірність у висвітленні подій у передньоазіатській і середньоазіатській частинах імперії, в дослідженні її західної і східної (середньоазіатської) політики. Об'єктивною причиною, яка зумовила вказану диспропорцію, є обмаль достовірних письмових джерел про політику Персії Ахеменідів у середньоазіатському регіоні. Місцеві народи, що мають стародавню культуру, втім, у VI–IV ст. до н.е. не мали власної писемності. Парфянська, согдійська та хорезмійська писемності виникли пізніше з арамейського письма, яке застосовувалося Ахеменідськими канцеляріями. Бактрійська писемність була створена на основі грецької, але це відбулося ще пізніше, вже в епоху Кушанського царства.

Великий історичний матеріал про стародавню іранську державу зібрали грецькі історики, адже сучасниками Ахеменідів були найвідоміші давньогрецькі історики, передусім Геродот, Ксенофонт та Ктесій. Хоча і до їхніх творів треба підходити критично. Головною темою твору Геродота “Історія” були греко-перські війни. Таким чином, країни і народи перської держави цікавили його лише в контексті опису театрів бойових зіткнень і грецьких супротивників, які брали в них участь. Оскільки кампанії греко-перських воєн анітрохи не зачепили Середню Азію, то і згадки про неї, порівняно, скажімо, з Малою Азією чи то Єгиптом, мінімальні, побіжні. Так, місцеві сатрапії згадуються у Геродотовому списку сатрапій, затверджених Дарієм (у книзі III), а середньоазіатські військові контингенти – в переліку загонів армії Ксеркса (у книзі VII). Винятком є лише відома розповідь про річку Акес (у книзі III) та оповідання про массагетів (у книзі I) [Пьянков 1975а, 46–71].

Для збору матеріалів та свідчень, необхідних для роботи, Геродот у 448–447 рр. до н.е. особисто відвідав Персію. Хоча далі Вавилону в глиб азіатських володінь Ахеменідів він не забирався і задовольнився лише розповідями та епічними оповіданнями. Типовим прикладом останніх є історія массагетського царевича Спаргапіса (сина цариці Томіріс). Його, попередньо сп'янілого, а потім захопленого у полон, заковують у кайдани та приводять до царя Кіра. Цей пасаж фактично є обробкою надзвичайно розповсюдженого серед кочовиків і багато сторіч поспіль міфологічного сюжету: непереможний у відкритому бою степовий витязь підступним шляхом – задурманений п'янкими напоями – потрапляє у ворожий полон [Гусаков 2008, 61–68].

Серед творів Ксенофонта найбільш цікавим для нас є не загальновідомий “Анабазис Кіра”, присвячений опису внутрішнього перського військового конфлікту (401 р. до н.е.), в якому автор брав безпосередню участь, а “Кіропедія” (написана десь між 371–355 рр. до н.е.) [Ксенофонт 1977]. У цьому творі розповідається про засновника Ахеменідської держави царя Кіра. Тут доволі багато говориться про Гірканію, саків, декілька разів згадуються бактрійці. Головним недоліком “Кіропедії” як джерела є те, що її завданням було вивести образ ідеального державного вождя-корманіча, яким його уявляв собі Ксенофонт. З огляду на зазначене “Кіропедію” слід скоріше долучити до жанру історико-політичного роману, аніж до серйозного історичного дослідження.

Наступний історик Ктесій, на відміну від своїх відомих попередників, певний час постійно проживав у Персії. Працюючи придворним лікарем, він був близький до царської родини і разом із двором відвідував царські столиці Сузи і, можливо, Екбатани, але східніше навряд чи бував. У його творі “Персіка” (написаному на поч. IV ст. до н.е. вже після повернення автора на батьківщи-

ну) міститься багато повідомлень про народи, що мешкали у Середній Азії [Пьянков 1975б]. На жаль, часто причиною появи таких повідомлень у Ктесія було винятково бажання показати свою зверхність над Геродотом у знанні Сходу. Його улюбленим прийомом стала практика доповнення відомих раніше за творами попередників історичних епізодів власними повідомленнями про “екзотичні” східні країни і народи. Водночас, для таких вставок автор користувався переважно чутками, які циркулювали при царському дворі, а також розповідями різних прибулих зі Сходу людей, які історик доповнював власною фантазією. Адже заяви Ктесія про те, що він начебто вивчав царські літописи, безпідставні.

Черговий спалах інтересу античних істориків до держави Ахеменідів збігся із грандіозними походами Олександра Македонського на Схід. У той же час слід враховувати, що всі твори, які збереглися і які спеціально присвячені Олександрові, написані не його сучасниками, а письменниками, які жили набагато пізніше. До таких належать, наприклад, широковідомі “Анабазис Олександра” Флавія Арріана (близько 165–168 рр. н.е.) чи то “Діяння Олександра Великого” римлянина Квінта Курція Руфа (близько 36–65 рр. н.е.) [Флавий Арриан 1962; Квинт Курцій Руф 1963]. Жодний з історичних творів істориків-супутників Олександра чи хоча б його сучасників не зберігся.

Взагалі-то, в поході македонського царя супроводжував Каллісфен, офіційний монарший історіограф та племінник Арістотеля. Про існування твору Каллісфена було добре відомо в давнину, але потім він зник. У той же час слава Каллісфена як історика та очевидця була настільки велика, що замість втраченого оригіналу під його ім'ям з'явилася підробка, названа “Роман про Олександра” [Кузнецова 1969]. Його наукова цінність, на жаль, не висока – фактично це лише казковий роман про пригоди великого полководця.

У такій ситуації винятково важливим джерелом із середньоазійської політики держави Ахеменідів слід вважати царські написи, нанесені за велінням давньоіранських государів на скелі, кам'яні плити, цеглу і т.ін. Найвідоміший з них, безсумнівно, Бехістунський напис Дарія I (кін. VI ст. до н.е.), що є однією з найцінніших епіграфічних пам'яток [Дандамаев 1963, 262–270]. Крім нього, відома ціла низка написів Да-

рія I, Ксеркса, Артаксеркса III із Суз, Персеполя, Нахші-Рустема, Вавилону та навіть Суеца, хоча і менш масштабних, але не менш інформативних [Едаков 1976, 91–97].

Зіставляючи дані античних та іранських джерел, залучаючи епічну традицію середньоазійських народів, а також археологічні матеріали, ми можемо скласти об'єктивне уявлення про політику імперії Ахеменідів стосовно регіону Середньої Азії, визначити місце та становище, які мали країни досліджуваного регіону у складі Ахеменідської держави.

Східний або ж середньоазійський напрямок її зовнішньої політики визначився як один із пріоритетних фактично з моменту утворення імперії Ахеменідів у 550 р. до н.е. Поставши на чолі величезної Мідійської держави, перський цар Кір успадкував не тільки її активи (регалії “великого царя, царя царів, царя країн”, велетенську територію, важкоозброєну мідійську кінноту), а й зовнішньополітичні проблеми, в яких в останні роки існування Мідії як незалежної держави її царі повністю заплуталися. Займаючи величезну територію від східних районів Малої Азії, Вірменії та Північної Месопотамії на заході до південно-західних районів Середньої Азії на сході, мідійські государі, проте, прагнули продовжувати експансію в усіх напрямках, причому робили це невдало. У Малій Азії Мідія перебувала у довготривалому конфлікті з Лідійським царством, потужною державою на заході півострова, яка поставила ефективну заслону просуванню мідійців на захід. Війна з лідійцями, що забирала багато сил і часу, відволікала увагу правителів Мідії від переміщення численних груп сако-массагетських племен на її східних кордонах. Вийшовши з району Приаралія, племена євразійських кочовиків всією своєю масою накинулися на східноіранські області, захоплюючи оазиси Бактрії, Маргіани і Парфії. Масштабне вторгнення туранців знайшло своє відображення в авестійських джерелах, які згадують про перипетії важкої і, ймовірно, не досить вдалої збройної боротьби місцевих володарів (каві) проти войовничого туранського вождя Арджаспа [Gnoli 1980, 119–120].

Незважаючи на опір місцевого населення, і зокрема подвиги легендарного арійського витязя Спентодати (Ісфандіяра), середньоазійські області Мідійського царства було втрачено для центральної влади [Фирдоуси 1965, 127–208]. Лише її своєча-

сний перехід від мідійського царя Астіага до рішучого Кіра Ахеменіда і повне переформатування держави дозволили виправити ситуацію. Новому правителю, який розширив імперію на заході, і на сході поступово вдалося відновити втрачені позиції та поновити владу над країнами, що відпали. Незадовго до смерті Кір, за повідомленням Ктесія, призначив свого сина Бардію правителем парфян, карманійців, бактрійців і хорезмійців [Пьянков 1975б, 92 (текст), 93 (переклад)]. Таким чином, у державі Кіра вперше в історії були об'єднані разом найважливіші землеробські області Середньої Азії.

Джерела не повідомляють нам хронологію та подробиці середньоазіатських військових кампаній Кіра, та, найімовірніше, їх і не було. Справа в тому, що племена персів, мідійців і сако-массагетів не розділяли якісь глибинні міжнаціональні, міжрасові чи міжцивілізаційні протиріччя. Населення Ірану і Турану в ту епоху в расовому відношенні було ідентичним. У VI ст. до н.е. перси, мідійці, саки (амюргії, тіграхауда та ін.), дахі, каспії, парфяни були братськими народами з несуттєвими мовними та поведінковими, ментальними розбіжностями. З огляду на це цілком реально припустити існування в них у той час тяжіння до певної політичної консолідації, хоча б як данини нещодавньому легендарному минулому.

Природним виглядає визнання наприкінці VII ст. до н.е. більшістю субетнічних груп (племен, родів, кланів) Ірану та Середньої Азії першості царя Кіаксара як найпотужнішого серед військових вождів арійського загалу (Аріани антич. авторів). Під час правління наступного государя Астіага першість мідійського царственного дому було підірвано, що призвело до загальної дезінтеграції та зростання амбіцій місцевих авторитетів на кшталт Кіра Ахеменіда або туранця Арджаспа.

Зміна еліт в Екбатанах і прихід до влади персів на чолі з Кіром сприяли возз'єднанню Ірану із середньоазіатським регіоном, встановленню стійкого миру і політичної єдності. Військові і ширше організаційні заходи, запроваджені Кіром, здобули йому славу удачливого воєначальника; з керівника невеличкої периферійної Персії перетворили на лідера найбільшої, найбагатшої і найцивілізованішої на той момент держави у світі. За таких умов більшість сако-массагетських племен із середньоазіатсь-

кого міжрідччя розсудливо вирішили, що краще влитися в оновлену імперію, ніж перебувати на її кордонах. Отже, цілком природно, що в "Кіропедії" Ксенофонт називає саків, які мешкали по сусідству з Гірканиєю, союзниками Кіра, а також згадує їх при урочистому виході Кіра у Вавилоні і при описі кінних змагань.

Можливо, у процесі реінтеграції Кір де-що перегнув палицю, що призвело до його конфлікту з деякими сако-массагетськими племенами, які не бажали розлучатися з колишніми свободами. Так чи інакше, його останній похід проти них у 530 р. до н.е. виявився напрочуд невдалим і став кінцем його царювання і життєвого шляху [Dan-damaev 1989, 351]. Проте навіть така резонансна подія не призвела до довготривалого протистояння саків та персів. Саки прекрасно усвідомлювали військову перевагу супротивника, отже, вже при синові Кіра Камбізі компроміс було знайдено. Територіальна цілісність середньоазіатських володінь Ахеменідів була відновлена в попередніх розмірах, навіть останки Кіра були повернуті на батьківщину, де їх з почестями поховали у спеціальному мавзолі в Парсі [Olmstead 1948, 66-67]. Становище на сході було настільки міцним, що Камбіз пішов у 526 р. до н.е. на запланований ще його батьком завойовницький похід проти Єгипту.

Після смерті Камбіза в Єгипті у 522 р. до н.е. в державі виник внутрішній конфлікт, пов'язаний із плутаниною у питанні престолонаслідування. У боротьбі, яка закінчилася воцарінням Дарія I Гістаспа, середньоазіатська еліта, судячи з усього, підтримувала його супротивника – чи то молодшого сина Кіра Бардію, чи то мага Гаумату, який видавав себе за вказаного царевича [Дандамаев 1985, 64-69, 77-85]. Результатом поразки у внутрішньополітичній боротьбі стали репресії Дарія, які він спрямував на Середню Азію.

Найсильнішого удару зазнали Бактрія і сусідня з нею Маргіана. Бехістунський напис Дарія так змальовує ці події: "Говорить Дарій-цар: Волею Ахурамазди моє військо те вороже військо сильно розбило. Минуло 23 дні місяця атріядія (10 грудня 522 р. до н.е.), коли битва відбулася. Потім країна моєю стала. Ось що мною зроблено в Бактрії" [Бехістунський напис, III, 11-21 (§ 38)]. У вавилонському тексті, окрім подробиць розгрому "бунтівних" провінцій, наводиться ще кількість убитих та полонених ворогів

Дарія, відповідно 55 243 і 6 572 особи, що набагато перевищує аналогічні показники в інших повсталих провінціях [Струве 1949, 10–29]. Слід відзначити очевидну перевагу вбитих над полоненими, що свідчить про розлюченість Дарія на мешканців згадуваних областей. Він вважав їх (і, ймовірно, небезпідставно) послідовними прибічниками своїх конкурентів у династичній боротьбі за верховну владу.

Жорстокість перських каральних акцій, окрім численних людських жертв, потягла за собою спустошення значних, раніше освоєних земель на західному кордоні Мервського оазису, про що свідчать археологічні матеріали [Дандамаєв 1985, 87; Массон 1959, 91–92, 142]. Але навіть після цього рух проти Дарія тут було придушено лише через рік, коли був схоплений і страчений лідер руху – мешканець Маргіани Фрада [Струве 1946, 26].

Так само опозиційно до нового царя були налаштовані й інші області Середньої Азії. Одночасно з Бактрією й Маргіаною царським військам довелося придушувати населення Парфії та Гірканії, що підтримувало, на противагу Дарію, якогось Фравартіша, який видавав себе за царя з роду Кіаксара. Боротьба Дарія із Фравартішем тривала більше року. Рішучою стала перемога персів улітку 521 р. до н.е. в битві у м. Патіграбана, залишками якого, можливо, є городище Єлькентепе у Південній Туркменії (на стародавньому шляху з Парфії у Маргіану) [Массон 1959, 51–52, 141].

Утиски з боку персів спонукали окремі групи населення регіону переселятися за межі країни. Деякі сакські племена, нелояльні до нової влади, спробували повернутися на батьківщину, в євразійські степи, але на цьому шляху їх наздогнав Дарій. Згідно з Бехістунським написом, кампанія 518 р. до н.е. розвивалася так: «Говорить Дарій-цар: «Потім я вирушив з військом в країну саків, переслідуючи саків, котрі носять гостроконечні шапки (тіграхауда). Ці саки пішли від мене. Коли я дістався моря, я через нього з усім військом переправився. Потім я убив багатьох саків. Одного їхнього ватажка я захопив, він, зв'язаний, був приведений до мене, я його стратив. (Другого) їхнього ватажка, на ім'я Скунха, вони самі схопили його, привели до мене. Тоді я призначив над ними іншого керівника так, як моє бажання було. Потім країна стала моєю»» [Бехістунський напис, II, 8 (§ 21); Cameron 1951, 53–55].

Думки вчених про те, море чи ріка згадується в цьому місці, суттєво відрізняються. Наприклад, В.В. Струве в його «Поході Дарія I на саків-массагетів» однозначно перекладав «море» [Струве 1946, 231–250]; відомий угорський вчений Я. Харматта – «...прибув до моря. Річку під назвою Арахша я перетнув...» [Harmatta 1979, 27]; М.А. Дандамаєв перекладав винятково як «ріка» [Дандамаєв 1985, 100]. Очевидно, що Дарій перетнув все ж таки річку, і це був Узбой – старовинне русло Амудар'ї, – який впадав у Каспійське море. Форсувавши цю водну перешкоду, він вдерся у землі саків, які мешкали на північний захід від Согду, до самого Хорезму та Аральського моря. Отже, Дарій провів успішну військову операцію в тих самих краях, де незадовго до того трагічно загинув Кір Ахеменід.

Захопленню Скунхи Дарій надавав, вочевидь, більше значення, ніж страті іншого ватажка, ім'я якого навіть не згадується. Зображення Скунхи було вирубано у Бехістунській скелі (поруч із написом) серед інших найсильніших ворогів ахеменідського царя. Цікаво, що, на відміну від неназваного сакського провідника, Скунха не був страчений, із чого можна зробити висновок, що підвладний йому народ та територія раніше не підкорялися Ахеменідам. Це давало право Дарію розглядати Скунху не як зрадника, а як переможеного хороброго супротивника [Фрейман 1948, 235–240].

Таким чином, Дарію вдалося не тільки відновити послаблені позиції в Середній Азії, а й просунути північно-східні кордони Ахеменідської ойкумени за рахунок включення до складу своєї гігантської держави населених підкореними саками Мангішлаку, Устюрту та низовин Сирдар'ї. Це, до речі, підтверджується археологічними знахідками, зробленими при розкопках палацу Бабішмулла I [Левина 1996, 369]. У написі на дошках, закладених під фундамент при будівництві царських палаців в Екбатанах та Персеполі, ми читаємо: «Говорить Дарій-цар: «Це – держава, якою я володів, починаючи від саків, котрі за Согдом, до Ефіопії, від Індії до Сард (столиця Лідії в Малій Азії)»» [Литвинский 1960, 91–96].

Дарій I – культова постать іранської історії. Автор найважливіших політичних, адміністративних, податкових перетворень, фактично саме він є справжнім фундатором

ром могутньої давньоперської держави. При Дарії вся територія імперії для зручності управління та експлуатації була розділена на сатрапії. Сатрапії були зобов'язані платити податки, що стягувалися у сріблі і вимірювалися євбейськими талантами [Геродот, *III*, 89]. Загальна сума податків, що надходили з усіх сатрапій, за даними Геродота, дорівнювала 14 560 талантам (більш ніж 400 т срібла). У той же час податковий тягар, накладений на східні регіони, не був занадто важким: Бактрійська сатрапія платила 360 талантів; Парфія, Хорезм, Согд і Арія – 300; саки і каспії – 250 [Геродот, *III*, 92–93]. Таким чином, всі середньоазіатські сатрапії щорічно платили в царську казну стільки ж, скільки одна VI сатрапія, до якої входили весь Єгипет та прилеглі до нього Лівія, Кіренаїка і Барка.

Є всі підстави вважати, що у середньоазіатських областях основну частину податку взагалі складали натуральні збори, які лише умовно рахувалися у срібних талантах. На рельєфах персепольських палаців і на гробницях ахеменідських царів у Нахші-Рустемі зображені данники “царя царів”, що ведуть тварин і несуть усілякі вироби ремісного виробництва [Walser 1966]. У суму податку включалися також і матеріали для будівництва величних палаців у Персеполі, Сузах і Екбатанах. Про те, що при спорудженні цих палаців застосовувалися і середньоазіатські будівельні та оздоблювальні матеріали, свідчить напис Дарія про будівництво палацу в Сузах. Перераховуючи різні області, які брали участь у будівництві, великий цар називає Бактрію, Согд і Хорезм. «Золото, котре тут застосовано, – йдеться у написі, – було привезено з Лідії і Бактрії. Синє каміння “капаутака” (лазурит) і “сінкабруш” (сердолік), що тут застосовані, були привезені із Согду. Камінь “ахшайна” (бірюза) було привезено з Хорезму» [Пьянков 1982, 50–52].

Головним обов'язком для середньоазіатських народів у складі держави Ахеменідів була їхня військова служба у перському війську. Етнічна близькість, а також спільність озброєння і тактичних прийомів ведення війни – ставка на ударну силу численної важкої кінноти з бійцями, а де-не-де і конями, закутими у пластинчасту броню, – безумовно, полегшували взаємодію на полі бою. Крім того, це було очевидним свідченням довіри перських царів своїм східноіранським “молодшим братам”.

З архіву гарнізону на о. Елефантина, що на південному кордоні перського Єгипту, відомо, що там наприкінці V ст. до н.е. служив воїн-хорезмієць Даргаман [Meuser 1972, 28]. Знахідки статуеток сакських воїнів свідчать про те, що саки-кіннотники входили до складу перського гарнізону Мемфіса, однієї з найбільших військових баз у Єгипті [Струве 1946, 234]. До речі, одна з таких статуеток зберігається в Державному Ермітажі (інв. № 818350). Геродот, перераховуючи підрозділи армії Ксеркса, що виступила проти Греції, називає загони бактрійців і саків-амюргіїв, парфян і хорезмієців, согдійців і каспіїв. Античні автори, змальовуючи походи персів у Грецію, неодноразово згадують про участь у тій чи іншій битві середньоазіатських воїнів. Так, ще за Дарія I під час походу проти Афіньської держави у знаменитій Марафонській битві (490 р. до н.е.) в центрі бойового порядку персів успішно бився загін саків [Геродот, *VI*, 133; Доватур Калистов Шишова 1982, 160 (текст), 161 (переклад)].

Важких втрат зазнали середньоазіатські контингенти під час грецьких походів Ксеркса. Так, Есхіл у “Персах” згадує бактрійців, які полягли в битві при Саламіні (480 р. до н.е.), і вкладає в уста матері Ксеркса – Атосси – скорботні слова про те, що “народ бактрійський повністю загинув”. Атосса ж називає поміж героїв, які загинули в цій битві, “Теганора – хороброго жителя Бактрії”, а потім і “Артама з Бактрії, що тридцять тисяч кіннотників у битву вів” і “навіки там почив”. Вона ж, перераховуючи втрати перського війська, завершує: “І нещасні бактрійці полегли, вся молю” [Есхіл 1937, 306, 318].

Піхота саків згадується при описі битви у Фермопільському проході, бактрійці і саки билися при Платеях [Геродот, *VIII*, 113; *IX*, 31, 71]. Півтораєста років поспіль за наказом останнього Ахеменідського царя Дарія III Кодомана середньоазіатські загони влилися до складу перської армії, яка чинила опір військам Олександра Македонського.

Загалом, перським царям вдалося поглинути Середню Азію, активно залучаючи місцеву еліту до участі у державному і економічному житті своєї імперії. Останню такий підхід цілком влаштував, і вона йшла на співпрацю з персами, гарантуючи їм на Сході міцний стратегічний тил. Вихідці із Середньої Азії посідали важливі посади у

владних структурах імперії Ахеменідів. Так, посаду “царського ока” при Артаксерксі II займав Артасір – бактрієць, батько Оронта, зятя Артаксеркса, сатрапа Вірменії і фактичного засновника династії вірменських царів Ерванідів [Пьянков 1975б, 35].

Вельми показовим є те, що під час походів Олександра Македонського джерела взагалі не говорять ані про перські гарнізони у Согді і Бактрії, завоювання яких описується доволі детально, ані про якусь перську адміністрацію, крім сатрапа та його найближчого оточення. Навпаки, повсюди згадуються представники місцевої знаті, яка обіймала всю повноту влади у своїх областях і яка підкорялася сатрапу Бактрії – Бессу.

Забезпечивши свою владу на місцях, середньоазіатська знать брала найактивнішу участь у боротьбі за верховну владу в центрі імперії, підтримуючи своїх прибічників у періоди міжцарювання і династичних усобиць. Вже відразу після смерті Дарія Гістаспа, при воцарінні Ксеркса, іншим претендентом на трон “царя царів” виступив старший син Дарія – Аріамен, який правив у Бактрії. Дещо пізніше інший брат – Масіста, син Дарія та доньки Кіра Атосси, також правитель Бактрії, прагнув залучити своїх земляків і сусідніх з ними саків до боротьби проти Ксеркса. Ту ж саму готовність втручатися у внутрішньополітичну боротьбу бактрійці проявили і при воцарінні Артаксеркса I, після вбивства у 465 р. до н.е. в результаті заколоту його батька Ксеркса. І в цьому разі вони підтримали свого правителя – Гістаспа, брата Артаксеркса. За повідомленням Ктесія, шанси бактрійців були не такі вже й погані, і вони програли рішучу битву лише тому, що в обличчя їм повіяв сухий вітер, який поніс клуби піску [Ктесій. Історія Персії. *Фр. 14, § 35 (за Фотієм)*; Пьянков 1975б, 98 (*текст*), 99 (*переклад*)].

Втім, невпинне послаблення Персії за останніх Ахеменідів частково похитнуло їхню привабливість в очах населення Середньої Азії, особливо її периферійних областей. Напередодні вторгнення переможної македонської армії від давньоперської держави відпали окраїнні області у Приараллі. Свідченням цього є дві недобудовані та покинуті резиденції Ахеменідських сатрапів у Хорезмі (Калалигир I) і в низовинах Сирдар’ї на землях “саків, котрі за Согдом” (або дахів) (Бабішмулла I). Палац на Калалигирі I – це великий архітектурний ансамбль пло-

щею більш ніж 10 тис. кв. м. з багатоколонним залом і святилищем. Аналогії з такими спорудами дослідник цього палацу Ю.А. Рапопорт переконливо бачить у Персії. Там само має свій прототип і вінчання колон калалигирського палацу у вигляді протоми рогатого грифона [Рапопорт Лапиров-Скобло 1963, 141–156]. Палац (“Великий дім”) на Бабішмуллі I також походить від будівель Пасаргад та Персеполя. Щоправда, відокремлення вказаних областей відбулося без збройних ексцесів і формально вони продовжували вважатися союзниками перського царя.

Із самого початку війни з Олександром керівники східних сатрапій Бесс, Барзаент, Орсіні, Сатібарзан разом зі своїми військовими контингентами перебувають у лавах діючої армії, беручи найактивнішу участь в усіх важливих операціях. Однак після страшної поразки при Гавгамеллах (331 р. до н.е.), коли всім стали очевидні бездарність і фактична неспроможність Дарія III організувати вдалий опір, вказаними особами було організовано заколот з метою відсторонення недолугого царя від управління державою (тим, що від неї залишилося).

Фактично зі смертю Дарія III історію держави Ахеменідів можна вважати закінченою. З цього моменту народи Середньої Азії були покинуті напризволяще. Прагнучи консолідувати населення регіону перед неминучим іноземним (греко-македонським) вторгненням, бактрійський сатрап Бесс здійснив доволі суперечливий політичний крок, зробивши спробу зберегти імперію Ахеменідів хоча б на території її східних сатрапій, не захоплених греко-македонськими військами. З цією метою він, акцентуючи увагу на своїх родинних стосунках з Ахеменідами, на кшталт останніх проголосив себе “царем Азії”, прийнявши тронне ім’я Артаксеркс і підкоривши собі залишки розбитої армії [Kaerst 1927, 413–415].

Складно сказати, які переваги обіцяло геополітичному проекту Бесса таке очевидне ототожнення із практично зниклою імперією. Імовірно, він прагнув використати двохсотрічну звичку місцевого населення до перських форм державної організації, адже з іншими воно було просто не знайоме. Як би там не було, повноцінної реінкарнації не вийшло. Олександр Македонський без ускладнень подолав цей гротескний бонус до держави Ахеменідів.

Підбиваючи підсумки, слід звернути увагу на такі принципові моменти. Приєднання країн середньоазійського регіону до держави Ахеменідів не супроводжувалося кривавими довготривалими війнами. Причини останнього походу Кіра і нещастя, яке спіткало його протягом цього походу, до кінця не зрозумілі, а терор Дарія I у Маргіані та Бактрії викликаний скоріше жорстокістю громадянської війни, аніж логікою

міжнаціональних та міжнародних конфліктів. У цілому, режим Ахеменідів у Середній Азії не був суворим і набагато більше нагадував відносини нерівноправних партнерів, аніж окупаційний порядок, побудований на жорсткій експлуатації підкорених територій. Такий підхід, безумовно, імпонував народам регіону, а перські царі – володарі половини світу – мали у них реальний авторитет.

ЛІТЕРАТУРА

- Гусаков В.В. Еволюція міфу у традиційному суспільстві (за результатами центрально-азійських етнологічних досліджень) // **Народна творчість та етнографія**, 2008, № 1.
- Дандамаев М.А. **Иран при первых Ахеменидах**. Москва, 1963.
- Дандамаев М.А. **Политическая история Ахеменидской державы**. Москва, 1985.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. **Народы нашей страны в "Истории" Геродота**. Москва, 1982.
- Квинт Курций Руф. **История Александра Македонского. Сохранившиеся книги** / Под ред. В.С. Соколова. 1963.
- Ксенофонт. **Киропедия** / Изд. подготовили В.Г. Борухович и Э.Д. Фролов. Москва, 1977.
- Кузнецова Т.И. **Историческая тема в греческом романе. "Роман об Александре". Античный роман**. Москва, 1969.
- Левина Л.М. **Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н. э.** Москва, 1996.
- Литвинский Б.А. Саки, которые за Согдом // **Труды АН Тадж ССР**. Т. СХХ, Душанбе, 1960.
- Массон В.М. **Древнеземледельческая культура Маргианы**. 1959.
- Пьянков И.В. **Бактрия в античной традиции**. Душанбе, 1982.
- Пьянков И.В. **Массагеты Геродота** // **ВДИ**, 1975а, № 2.
- Пьянков И.В. **Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, пер., примеч.)**. Душанбе, 1975б.
- Рапопорт Ю.А., Лапиров-Скоблов М.С. **Раскопки дворцового здания на городище Калалыгыр I в 1958 г.** // **Материалы Хорезмской экспедиции**. Вып. 6. Москва, 1963.
- Струве В.В. **Восстание в Маргиане при Дарии I** // **Вестник древней истории**. 1949. № 2.
- Струве В.В. **Поход Дария I на саков-массагетов** // **Изв. АН СССР**. СИФ. Т. 3. 1946. № 3.
- Фирдоуси. **Шахнаме**. Т. 4. Москва, 1965.
- Флавий Арриан. **Поход Александра** / Пер. М.Е. Сергиенко. Москва – Ленинград, 1962.
- Фрейман А.А. **Плененный враг Дария – скиф Скунха** // **Изв. АН СССР. Отдел литературы и языка**. Т. 7. Вып. 3. 1948.
- Эдаков А.В. **Новые надписи Ахеменидов** // **ВДИ**. 1976. № 1.
- Эсхил. **Трагедии** / Пер. А.И. Пиотровского. Москва – Ленинград, 1937.
- Cameron G.G. **The Old Persian Text of Bisitun Inscription** // **Journal of cuneiform studies (New Haven)**. 1951. Vol. 5. No. 2.
- Dandamaev M.A. **A Political History of the Achaemenid Empire**. Leiden; New York; Copenhagen; Koln, 1989.
- Gnoli G. **Zoroaster's Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems**. Naples, 1980.
- Harmatta J. **Darius' Expedition Against the Saka Tigracauda**. Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Budapest, 1979.
- Kaerst J. **Geschichte des Hellenismus**. Bd. 1. Leipzig; Berlin, 1927.
- Meyer E. **Der Papyrusfund von Elephantine**. Leipzig, 1972.
- Olmstead A.T. **The History of Persian Empire**. Chicago, 1948.
- Walser G. **Die Volkerschaften auf der Reliefs von Persepolis**. Berlin, 1966.